

A MAGYARORSZÁGI EVANGÉLIKUSSÁG NYELVI ÉS ETNIKAI VISZONYAI A 16–17. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Liturgikus és irodalmi nyelvek, anyanyelvi prédikátorok

Az egyháztörténeti szakirodalomban axiómának számít az a tétel, hogy a lutheri reformáció nagy hangsúlyt fektetett az anyanyelvűségre. Ugyan a népnyelvi prédikáció már a középkorban is természetes volt, de a népnyelvi liturgia, a népnyelvi oktatás és a népnyelvi könyvkiadás elterjedése már egyértelműen összefüggésbe hozható a reformáció törekvéseivel.

Másik ilyen közismert körülmény, hogy a soknemzetiségű Magyarországon a reformációs igehirdetés is sok nyelven szólalt meg, majd a felekezetszerveződés úgy hozta magával, hogy az új irányzatok közül elsősorban a lutheri irányzat őrizte meg ezt a nemzetiségi, nyelvi és kulturális pluralizmust, míg a református és az unitárius egyházak (apró kivételektől és rövidéletű missziós próbálkozásoktól eltekintve) döntően a magyar etnikum mellett köteleződtek el.

Jóllehet idáig közhelyeket ismételgettem, mégis, ha közelről vizsgáljuk a hazai reformáció etnikai térképét, meglepő felismerésekre is szert tehetünk. Egyik kérdésünk az lesz, hogy pontosan melyek azok az anyanyelvek vagy népnelvek, amelyen evangélikus reformátoraink miséztek, prédikáltak, énekeltek és írtak. A másik pedig az, hogy a reformáció századára mennyire érvényesek a „magyar református vagyok” és „a lutheránusok vagy tótok vagy svábok” modern kori sztereotípiái.

Az itt kínált körkép az 1600 körüli évek Magyarországról nyújt pillanatfelvételt. Azért választottam ezt az időszakot, mert ekkorra a hitújítás folyamata lényegében lezárult, a felekezetek már jobbára elkülönültek egymástól (még ha ez szervezetiileg nem is történt meg az ország teljes területén), nem kezdődött el viszont az erőszakos rekatolizáció, mely újra átrajzolja majd a felekezeti térképet.

Hogyha összegyűjtjük a forrásokból,¹ milyen etnikai jelzőkkel illetik a többnemzetiségű evangélikus gyülekezetek prédikátorait (hiszen homogén közösségekben

¹ Az alább bemutatott adatokat részben az *Evangélikus lelkészek Magyarországon* (ELEM) kutatásnak, részben a Magyar Evangélikus Digitális Tár (<http://medit.lutheran.hu>) keresési lehetőségeinek köszönhetem.

ilyen jelzőkre nem volt szükség), akkor (betűrendben) a következő lista áll össze: cseh, horvát, lengyel, magyar, német, szász, szlovák, vend. Ezek közül a magyart, a németet, az Erdélyben használt szászt és a szlovákot biztosan nem kell magyarázni.

A cseh jelző legtöbbször azt takarta, hogy a felföldi szlovákok írásban a cseh irodalmi nyelvet használták, ugyanez vonatkozott bibliafordításukra, liturgikus könyveikre, kátéikra és énekeikre is. Tehát ahol Magyarországon cseh gyülekezetéről, kápolnáról, istentiszteletről olvasunk, ott szlovákot kell érteni rajta. A „cseh prédikátor” már kétértelmű megjelölés, mert valóban szolgáltak csehországi születésű papok magyarországi szlovákok között, főleg azok, akik az ellenreformáció miatt kényszerültek emigrációba. Ezért is kérdéses, hogy az annak idején elhangzott prédikáció nyelve pontosan mi volt, mind a cseh, mind a szlovák nyelvű prédikálás mellett lehet nyelvészeti-nyelvtörténeti érveket felsorakoztatni.² Mivel ez a kérdés jóval inkább hely- és személyfüggő, mint a liturgia vagy az éneklés ügye, elképzelhető, hogy a lelkész származásától, képzettségétől, meggyőződésétől vagy a hívek igényétől, a gyülekezet hagyományától függően anyanyelvi szlovák és irodalmi nyelvi cseh prédikációkra egyaránt sor került.

A szlavóniai horvátok első reformátora Sztárai Mihály volt, s a wittenbergi diákok között is találni néhány szlavóniai horvátot. Ezzel szemben „horvát prédikátorokat” Nyugat-Magyarországon találunk, főleg a mai Burgenland területén, Németújvárott, Rohoncon, Szalónakon, Németkeresztúron, Répceköhalmon.³ Sopronból is jártak ki papok a kópházi horvátokhoz, ha éppen volt horvátul beszélő prédikátoruk, mint a körmendi születésű Dragonus Gáspár.⁴

A lengyel jelző hasonlóan kétértelmű, mint a fent említett cseh. Előfordult Bártfán, ahol ha éppen nem a prédikátor származására, akkor talán a helyi szlovák gyülekezetre értették (hiszen a sárosi szlovák nyelvjárás igen közel áll a lengyelhez). Ugyanakkor a tizenhárom elzálogosított szepességi városban (közelebből Késmárkon) is használták, melyek közigazgatásilag Lengyelországhoz tartoztak.

² Ugyanez az alább is többször említett feszültség állt fenn az újfelnémet irodalmi nyelv és az erdélyi szász nyelvjárás, valamint a krajnai szlovén és a muravidéki vend között, de lényegében minden népnyelvi irodalmi változata és helyi nyelvjárásai összefüggésében. A funkcionális nyelvészet ismeri a „szent” és a „profán” nyelvváltozatok tudatos megkülönböztetését. Ezt a szembeállítást erősíthette a lelkész kívülálló volta, aki többnyire nem helybeli volt, hanem esetleg egészen messziről származott. A nyelvjárást beszélő nemcsak hogy nem várta el, hanem egyenesen megbotránkoztatta őt, ha a templom falai között emelkedett stílus helyett saját hétköznapi dialektusát hallotta. Ezzel a hagyománnyal szemben időről időre mint megújulási törekvés megfogalmazódott az „anyanyelvi” istentisztelet és igehirdetés programja, azaz a mindennapok nyelvének bevonása a templom terébe.

³ PAYR 1910, 37, 45, 150; IVÁNYI 1990, 203–204; BARISKA 2000.

⁴ PAYR 1910, 37; PAYR 1924, 21; ELEM I/1: 394.

Elképzeltető, hogy a „lengyel” prédikátorok és káplánok a késmárki várban valóban lengyelül, a sztarosztá kíséretének és katonáinak szónokoltak és miséztek, ha azok éppen nem katolikusok voltak. A vendekről a következő részben külön is ejtek szót.

Ha az igehirdetés nyelveit kell összeszámolnunk, akkor (a cseh és lengyel kérdéses besorolásától függően) 6–8-ig jutunk, hiszen az erdélyi szász dialektust sem azonosíthatjuk minden további nélkül a némettel. (Adataink szerint a reformáció korában csak korlátozott átjárás létezett e kettő között, a nyelvjárási különbségek épp az érthetőség határán mozogtak.) A liturgikus nyelvek száma azonban ennél lényegesen kevesebb, hiszen ezek már az írásbeliséggel, az irodalmi nyelvekkel voltak kapcsolatban. Szertartási könyvek (főleg agendák, ima- és énekeskönyvek, akár nyomtatta, akár kéziratban) már csak négy nyelven voltak forgalomban: csehül, magyarul, németül és szlovénül.⁵

Felekezet és anyanyelv viszonya

Muravidék

Vas vármegye adójegyzékeiben maradtak fenn egyértelműen protestáns prédikátorokra vonatkozó adatok a Rába-Mura-vidéki járásból. 1599-ben 16, 1601-ben 19 községben találni *concionatort*, sőt Tisinán még külön egy káplánt is.⁶ (Nevék híján csak feltételezhető, hogy a muraszombati lelkész Szalaszegi Györgynek János nevű fia és utódja lehet,⁷ a szenttrinitási pedig az az ismeretlen keresztnévű Gombosi, akinek fiáról, Gombosi Jánosról a vizitációs jegyzőkönyv tesz említést 1627-ben,⁸ míg a martýánci az ugyanezen iratban emlékezetből megnevezett Johannes Jagonics.⁹ A többiek még ennyire sem ismertek.) Annyi mindenesetre megállapítható, hogy a 16–17. század fordulóján a Muravidék középkori eredetű plébániáin már többnyire protestáns papokat találunk.¹⁰ A dunántúli egyházvidék központi részén, a Nádasdy és Batthyány uradalmi központokban is csak az 1590-es években kezdett tanításában és szervezetében elkülönülni a református és evangélikus irányzat, és az elválás folyamata majd két évtizedig tartott. Az egyházigazgatási erőterektől (Németújvár, Csepreg, Sárvár, Pápa) távol fekvő, s nagyjából más földesurak-

⁵ HELTAI 2008, 82; CSEPREGI 2011; HUBERT 2015; CSEPREGI 2016. Az egyes példákat az RMNy-ből lásd alább.

⁶ MPEA 7: 104–107. Vö. CSEPREGI 2014.

⁷ PAYR 1910, 62, 110; PAYR 1924, 258, 263, 607; KÖBLÖS–KRÁNITZ 2009, 592.

⁸ PAYR 1910, 120; BENCZIK 2008, 133–135 (nr. 46).

⁹ PAYR 1910, 111; PAYR 1924, 263; KÖBLÖS–KRÁNITZ 2009, 431; ELEM I/1: 761.

¹⁰ PAYR 1924, 263; KÖBLÖS–KRÁNITZ 2009, 431, 592.

hoz tartozó Muravidéken pedig inkább időben lemaradva, mint időben megelőzve zajlottak hasonló események.

A muravidéki reformációtörténet mozgalmas epizódja az az emberöltő, amikor átmenetileg megerősödött a református egyházszervezet a területen. A kálvini irányzat rövidebb-hosszabb időre több mint húsz gyülekezetbe küldött saját prédikátort, és ezek önálló egyházmegyébe is tömörültek. Ezt a fejleményt a történetírás hagyományosan és kizárólagosan a birtokosok felekezetváltásával magyarázza. Tény, hogy a 17. század elején a kálvinizmus átmenetileg többséget szerzett magának Magyarországon, elsősorban a magyar etnikum körében, és az is tény, hogy a muravidéki birtokos családok több tagja ennek az irányzatnak vált követőjévé. A mai egyháztörténet-írásban azonban nem lehet már mindent a kegyurak számájára írni, ezért további magyarázatokkal kísérletezem, megengedve, hogy minden helyi történet egyedi, melyben ma már megfoghatatlan személyes motívumok is szerepet játszhattak.

Szigetvár eleste után a somogyi és zalai népesség, ha tehette, a töröktől távolabb húzódott, a Kanizsától védett területre. Nem annyira a parasztok, mint a mozgékonyabb kézművesek és kereskedők választhatták ezt a megoldást. A Muravidéken is megindult egy magyarosodási folyamat, főleg a mezővárosokban és a templomos falvakban, a kisebb települések vend jellegét ez érintetlenül hagyta. Ezek a református magyarok jelentették a bázist az újonnan kiküldött kálvinista prédikátorok számára.¹¹ A reformátusok átmeneti expanziójának kudarcra egyértelműen abból fakadt, hogy igen kevés vend prédikátorral rendelkeztek, bázisuk a templomos falvak magyar nyelvű, tehetős népességére szorítkozott, és a vend nyelvű fiálikban nem tudtak támogatókat szerezni, ezekben tartósan a lutheránus irányzat uralkodott. Ez a megosztottság szó szerint megfogalmazódik az ún. martyánci templomper irataiban.¹²

Az 1620-as években egyre több református lelkész írta alá a *Formula Concordiaet*, azaz csatlakozott az evangélikus egyházszervezethez, egyre több vend származású, evangélikus püspök által felavatott lelkész jelenik meg a Muravidéken, és ezt a váltást az 1627-ben az evangélikusok által lefolytatott egyházlátogatás pecsételi meg. Ekkor tíz gyülekezetet vizitáltak, az itt felvett jegyzőkönyv egyháztörténeti vonatkozásán túl igen értékes gazdasági és néprajzi adatokat is tartalmaz.¹³

¹¹ MPEA 8: 23–24, 31, 52, 54–55, 73.

¹² THURY 1998, I: 354–369; PAYR 1924, 236–267; Šebjanič 1977, 21–24; Šebjanič 1979, 12–14; BENCZIK 2008, 152–153 (nr. 55); KÖBLÖS–KRÁNITZ 2009, 61–62; SZABÓ 2012, 69–92.

¹³ PAYR 1910, 102–128; Šebjanič 1977, 17–21, 27; Šebjanič 1979, 10–12, 15; BENCZIK 2008, 132–135 (nr. 45–46).

Arra, hogy a muravidéki vendek 1600 körül liturgikus nyelvként a krajnai szlovént használhatták, valószínű feltételezések mellett csupán két forrásunk van. Johannes Manlius 1587-ben Monyorókeréken kiadott egy *Agenda Vandalicát*, azaz vend agendát, melynek sajnos egy példánya sem maradt fent.¹⁴ A Vas megyei nyomdahely és a cím arra utal, hogy a kiadvány a Muravidék számára készült, Manlius pályája és szakmai tapasztalatai alapján viszont biztosra vehetjük, hogy a könyv a krajnai nyelvjárásban készült (ő korábban Laibachban nyomtatott szlovén könyveket). Az 1627-es vizitációs jegyzőkönyv pedig Szenttrinitáson feljegyez egy Luther-féle *Házi posztillát* krajnai szlovén nyelven (*Lutheri Postilla Domestica Carniolica*).¹⁵

„Slavonia”

A wittenbergi ordinációs matrikulák lelkési önéletrajzaiban előfordul a *Slavonia*/*Sclavonia* helynév, az összefüggésből pedig kiderül, hogy nem a Dráva és Száva közötti horvát lakosságú Szlavóniát, hanem a szlovák többségű Északnyugat-Magyarországot értették alatta, nagyjából Trencsén, Nyitra, Liptó és Árva vármegyék területét.¹⁶ Ennek a helynévhasználatnak az első előfordulása 1569-ből való, amikor kivételes módon a szepeességi Késmárkot sorolták ide,¹⁷ utolsó adatunk pedig 1601-es.¹⁸ Ez a megnevezés később szemlélatomást kiszorult a gyakorlatból.

A művelődéstörténetben sokat emlegetett „Hungarus-tudat”, a különféle nyelvű magyarországiak későbbi összetartozása 1600 körül még nem volt magától értetődő. A jeles hebraistaként számon tartott Trencsén vármegyei Nicolaus Colacinatus magát nem *Hungarusként* vagy *Pannonusként* diktálta be a wittenbergi anyakönyvbe, mint sok honfitársa, hanem *Sclavusként*.¹⁹

A legtöbb észak-magyarországi város vegyes lakosságú volt, a német, a magyar és a szlovák etnikum osztozott rajtuk, csupán ezek aránya mutat változatosságot

¹⁴ RMNy nr. 597A.

¹⁵ PAYR 1910, 120; BENCZIK 2008, 133–135 (nr. 46).

¹⁶ Joannes Lazyczkius Pannonius (1587): Interea Prividiensi schola, cui praefuit Doctissimus vir Albertus Hussellius, in nostra Slavonia tum celeberrima facta, MEEE 90; WO JGPÖ nr. 306; Georgius Crinaceus de Brodek (1588): Deinde contuli me in Schlavoniam in oppidum Bischae, vbi versatus sum sub R. V. domino Nicolao Baciceo Arvensi, WO JGPÖ nr. 319. Lásd még: WO JGPÖ nr. 170, 317, 353, 510, 649.

¹⁷ WO 2: nr. 907: *prophectus in Schlavoniam Tiropolie sub Praeceptore D. Richardo*.

¹⁸ WO JGPÖ nr. 649.

¹⁹ AAV 2: 161 (1569): a Klacsánban született Colacinatus ezután mintegy másfél évtizedig állt különféle magyarországi iskolák élén (RMSz 145). Az 1584-ben Wittenbergben beiratkozott velicsnai Hieremias Sartorius szintén *Slavus* (AAV 2: 320; RMSz 700). Ugyancsak *Sclauusként* mutatkoztak be a Wittenbergben ordinált oszlányi Martinus Holecus, a zsolnai Alexander Zielinus és a Trencsén vármegyei Nicolaus Haras: WO 2: nr. 141, 799; WO JGPÖ nr. 502; MEEE 115; ELEM I/1: 650, 705.

a földrajzi fekvés vagy a korszakok váltakozása szerint. Ez a többnyelvűség azt jelentette, hogy az egyházközségekben német, magyar és szlovák prédikátorokat, diakónusokat vagy káplánokat alkalmaztak, és a helyi adottságoktól függően a kisebbségek esetleg saját templommal vagy kápolnával is rendelkeztek, noha az egyházszervezet városonként közös maradt.²⁰ Fent a cseh jelzőről szólva már kiderült, hogy a szlovákok egyházi nyelvhasználata, illetve lelkészeik megjelölése a forrásokban nem egyértelmű, ezért e kérdéssel érdemes külön foglalkozni.

A magyarországi szlovákoknak és nyelvüknek a megnevezése az 1600 körüli – nyomtatott és levéltári – forrásokban latinul: *S(c)lavus* vagy *S(c)lavonicus*, németül: *windisch*, magyarul pedig: *tót*.²¹ Ugyanezek a jelzők más vidékeken ugyan muravidéki vendeket vagy szlavóniai horvátokat is jelenthetnek, ám ennek mostani gondolatmenetünkben nincs jelentősége. Többnyire a fenti szavakat találni a lelkész, templom, gyülekezet jelentésű főnevek jelzőjeként is, ha a helyi szlovákok istentiszteletéről van szó.

Néhány lelkésszel kapcsolatban előfordul ugyan a 'cseh' jelentésű jelző is, de ez kimutathatóan mindig származásukra utal, nem pedig feladatkörükre (és éppen cseh anyanyelvük miatt alkalmazták őket szívesen szlovákok papjaként). Négy esetben viszont a latin *Bohemus*, *Bohemicus* melléknevek félreérthetetlenül a lelkéssi szolgálatra, az istentiszteletre vonatkoznak, nem pedig az azt végző személyre:

- a besztercebányai Jacobus Schröter 1580-ban Németlipcsében a *cseh* káplánságra kap meghívást;²²
- az 1580-as felső-trencsényi kánonok előírják, hogy az istentiszteleten a hívek *csehül* énekeljenek;²³
- 1616-ban és 1619-ben két lelkész, illetve tanító meghívásával kapcsolatos irat a jelöltek *magyar és cseh* nyelvtudását hangsúlyozza.²⁴

Ezek az adatok azt a feltételezést támasztják alá, hogy amint a ránk maradt szer-

²⁰ KUBINYI 1986; BAK 1993; SZENDE 2011.

²¹ MPEA 2: 6–9, 11–13, 15–16, 18, 59, 79, 82; MPEA 7: 9; BREZNYIK 1883, 1: 35–37, 39, 46, 48, 71, 210, 216, 218, 288, 291, 298, 301, 323, 333–334, 350; HAIN 1910–1913, 278; KATONA 2011, 142, 275, 298, 309; KUZMA 2014, 95. Ezek az adatok Beszterce- és Selmecbányáról, valamint Lőcséről, az ötvárosi jegyzőkönyvekből, továbbá a murányi és felső-poprádi cikkekből származnak. Vö. RMNy nr. 1033(47), 1632(11).

²² WO JGPÖ nr. 156: *oblata est mihi uocatio [...] Ecclesiae Lipschensis ad munus ecclesiasticum loco sacellani Boemici*. Az 1590-es murányi cikkek mégis „szlovák nyelvű” éneklést írnak elő, igaz, hogy 1596-ban ugyanitt a katekizmust is „szlováknak” mondják, holott ennek fennmaradt részletei biblikus cseh nyelvűek. MPEA 2: 17–18, 59; RMNy nr. 479.

²³ MPEA 7: 28: *Ubi autem desunt docti scholastici, canantur omnia Bohemicae [!] vel pia cantiones de temporibus*.

²⁴ MPEA 15: 212, 239.

tartáskönyvek is,²⁵ úgy a szlovákok istentiszteletein használt liturgikus nyelv is a biblikus cseh (*bibličtina*) volt. Ebben az esetben tehát pontosabban fogalmazunk, ha nem anyanyelvi, hanem népnyelvi istentiszteletről beszélünk.²⁶ A prédikáció problémájáról fent már szóltam.

Dunántúl

A Dunántúli Protestáns Egyházkerület 1600 körül a Duna és a Balaton közötti tájra terjedt ki, főképp Sopron és Vas vármegyéek területére (természetesen a mai Burgenlandot is beleértve), de tartoztak ide Zala, Moson, Győr és Veszprém megyei gyülekezetek is. A lutheránusok és kálvinisták közti szakítás éppen a kérdéses időszakban zajlott, és e folyamat 1612-ben zárult le. Vizsgálódásunk számára egyedülálló forrás a *Konkordia* könyv első kiadásának egy fennmaradt példánya a lelkészek és tanítók aláírásaival.²⁷ 1596 és 1672 között 663-an írták alá így az *Egyességi iratot*, többségükben frissen ordinált lelkészek. 1596–1610 között 122 aláíró található, akiknek részben családneve, részben szolgálati helye vagy életpályája alapján igyekeztem megállapítani etnikai hovatartozását. Mivel a *Formula Concordiae* aláíróiról van szó, így semmiféle kétség nem merülhet fel, hogy nem reformátusok vagy valamiféle meghatározhatatlan protestánsok ők, hanem szigorú értelemben vett lutheránusok.

Az aláírók túlnyomó többsége egyértelműen magyar nevű, (ha megadja) magyar közegből származó és magyar faluban működő lelkész vagy tanító. Egyszerűbb a kivételeket felsorolni: 20 német (16%), hét horvát vagy vend (Belechich, Jagodich, Miholics, Musics, Pythiraeus, Ratkovicz, Tsebenich: 5%). Természetesen akadnak nehezebben meghatározható vagy határesetek is, így hét horvát nevű, akik viszont magyar gyülekezetben prédikáltak (Thokoych Csepregen, Klaszekovits Fertőszentmiklóson, Csepregi Dianovits Sótonyban, Lynbetich Hegyfaluban, Keleminovich Hidegségen, Zvonarich Sárvárótt, Vodoricz Tétényben). Továbbá négy szlovák szár-

²⁵ Biblikus cseh = „szlovák”: RMNy nr. 479, 564 (káté, imádságok és énekek, csak igen töredékesen ismert), App. 95, App. 104, 1594 (káté, imádságok és énekek), 1632, 1655 (Tranoscius ima- és énekeskönyve).

²⁶ Az 1590-es murányi cikkek viszont egyértelműen azt írják elő, hogy az úrvacsorát szlovák köznyelven osszák ki, hogy mindenki értse: *nec in administratione sacramentorum alia, quam vulgari sclavonica utatur lingua, eaque clare et distincte, ut omnes audire intelligereque possint*. MPEA 2: 16. Lehet, hogy ez a mondat nem a beszélt szlovákra, hanem az irodalmi cseh népnyelvre értendő? Vagy feltételezhető-e a gyakorlatnak olyan földrajzi vagy település-földrajzi elágazása, hogy a városiasodottabb vagy a morva határhoz közeli északnyugati területeken inkább cseh, míg a falvakban vagy a magyar lakossággal kevert déli tájon inkább szlovák nyelvű liturgiát tartottak?

²⁷ OSzK Quart. Lat. 1177. Részben sajátkezű aláírások, részben korabeli másolatok. Payr Sándor egy 18. századi másolat alapján adta ki: PAYR 1910, 52–99.

mazású (Perich Tétényben, Andreades Csepregen, Stephanides Szoporban, Havar Vaton) és egy német nevű (Frank de Szörcsök Varsányban), akik szintén magyar környezetben éltek. Információk hiányában besorolhatatlan személy csupán egy akad (Joannes Mallo).

A régi dunántúli evangélikus kerületben tehát meghatározó magyar többség mellett német és horvát kisebbséget találunk. Az elemzett lista muravidéki vend helynevet csupán származási helyként tartalmaz (*Pusczeni*), ezért a délszláv nevű személyek nagyrészt a kerület nyugati sávjában élő horvátok lehetnek. A horvát nyelvű reformáció szerény sikereiről fent már írtam. Az ott felsorolt városok mellé az *Egyességi irat* aláírásai még egy falut tesznek, Lövőt, melyben kizárólag horvát nevű személyek szolgálnak (Belechich, Miholics, Musics). Ez lehetett a dunántúli evangélikusok egyetlen tisztán horvát nyelvű gyülekezete, liturgiájának nyelvére csak Gregorius Pythiraeus horvát énekeskönyveiből következtethetünk.²⁸

Felső-Dunamellék

A dunántúlihoz hasonló közös protestáns egyházkormányzati alakulat volt a felső-dunamelléki egyházkerület a Mátyusföldön, a Csallóközben és a Szigetközben, ahol jobbra magyar papok evangélikus elöljárókat választottak maguknak, amíg a Thurzó-család befolyása ezt számukra tanácsossá tette. A közelség és a hasonló nyelvi körülmények miatt természetes volt az átjárás a dunántúli és a felső-dunamelléki lelkészi állások között.²⁹

A két felekezet békés elválása itt az 1610-es évekre esett.³⁰ Ezzel a folyamattal függ össze annak a dokumentumnak a keletkezése, melyben 1614 és 1618 között 69 felső-dunamelléki lelkész írta alá az Ágostai hitvallást (ezen már egyértelműen az Invariátát értve).³¹ A neveket és szolgálati helyeket a fenti módszerrel megvizsgálva a következő arányok adódnak:

magyar	37 (54%)
magyar–szlovák	11 (16%)
szlovák	9 (13%)
német	2 (3%)
vend	1 (1%)
nem meghatározható	9 (13%)

²⁸ RMNy nr. 982, 1021. Vö. ELEM I/2: 365.

²⁹ Csepregi István, Dianovits János, Hollósy János és Miklós: ELEM I/1: 337, 339, 707–708; Pálházi Gönc Miklós, Pápai Péter: ELEM I/2: 227, 235; Sibolti Demeter, Stephanides Mihály: ELEM I/3.

³⁰ FABÓ 1869, 123–136; THURY 1998, 1: 405–407.

³¹ FABÓ 1869, 102–105.

A besorolhatatlan személyek olyan latinos neveket viselnek (Davidis, Molitoris, Scripta), melyek több nemzetiségnél is előfordulnak, illetve származási vagy szolgálati helyük is többnyelvű. A magyar gyülekezetek papjai között itt is akadnak horvát nevűek (Dianovits, Radicz). A muravidéki származásúak közül a muraszombati Kothay Jakab a magyar frakciót erősíti, Nicolaus Castriferreus tiszolci lelkész viszont valószínűleg vend és a később kibontakozó szlovén–szlovák lelkészcsere első képviselője. A „magyar–szlovák” csoport azokat takarja, akiket nevük és származási helyük ugyan a szlovákokhoz köt, ám pályájukat már magyar területen futották be. Ilyenek a fent már említett lipthói Andreades Mihály, akit Sárvárott ordináltak, Sopronban magyar, Pozsonyban viszont magyar-szlovák prédikátor volt és magyar környezetben az Andrásfy nevet is használta, vagy Stephanides Mihály, aki a Duna mindkét oldalán magyar falvakban, Szoporban és Csallóközkürtön lelkészkedett.³²

A magyar többség ezen a területen is meghatározó, ám második helyen már nem a németek, hanem a szlovákok állnak. A felső-dunamelléki magyar nyelvű evangélikusságot a 17. századi ellenreformáció szinte teljesen eltörölte (a Thurzó-család kihalása után ugyanis a katolikus Esterházyak lettek itt a legnagyobb földesurak): a városi gyülekezetek mellett csak néhány faluban, így Alsó- és Felsőszeliben maradt nyoma.

Gömör és a Barkóság

Gömör vidéke az evangélikus hagyományban arról nevezetes, hogy a Dunántúl és a Barcaság mellett itt található „tősgyökeres” (tehát nem betelepült, áttelepült) magyar nyelvű evangélikusság. Sajnos az 1735-ig önálló, murányinak, majd gömörinek nevezett egyházkerület nem tud felmutatni olyan terjedelmes papi névsorokat az 1600 körüli évekből, amilyeneket a Dunántúl és a Felső-Dunamellék esetében elemeztem. Rendelkezésre áll viszont az 1590-es és az 1596-os murányi cikkek, valamint az 1604-es gömöri cikkek aláíróinak névsora, összesen 36 lelkésztől 41 aláírás – a világiakat nem számítva.³³ Az aláírók között magyar papot egyet sem találni (csak a világiak között akadnak magyar nemesek: pl. Borbély János, Kisfaludi János, Bakos János). A fennmaradt adatok alapján a lelkészek túlnyomó többségét a szlovákok közé kell sorolnunk amellett a néhány német mellett (Atzmann, Friedt, Radler, Schrötter), akik elsősorban Murány várában, valamint Dobsina és Rozsnyó városában teljesítettek szolgálatot. Ha ebből a gyülekezetek nyelvére is

³² ELEM I/1: 43.

³³ MPEA 2: 15, 21–22, 68–71, 117.

következtethetünk, akkor a szlovák többség³⁴ és a német kisebbség mellett magyar evangélikusságnak 1600 körül alig látni a nyomát.³⁵

Tudnivaló, hogy Gömör a magyar nyelvterület határán fekszik, és itt éppen a 17. században zajlottak gyors etnikai változások, nevezetesen egy magyarosodási folyamat. Ennek oka hasonló volt ahhoz, amit imént a Muravidékkel kapcsolatban írtam: a török hódítás egyrészt északra nyomta az Alföld magyar lakosságát, másrészt ugyanezen okból a vásárutak is északabbra helyeződtek, az Alföld északi pereméről a Rima és a Sajó völgyébe. Ez egyrészt a magyarság, másrészt a reformátusság arányát növelte meg a gömöri és kishonti mezővárosokban, templomos falvakban. Nem hittani bizonytalanságból, és talán nem is földesúri önkényből vagy lelkészi ingatagságból, hanem valószínűleg a tömeges beköltözés miatt váltott át a 17. század közepén néhány gyülekezet, így Alsóbalog és Uzapanyit az evangélikus közösségből a reformátusba.³⁶ Más elmagyarosodó falvak viszont, amennyiben a rekatolizációt is kiállták, megmaradtak evangélikusnak.

Barcaság

Ha a Barkóság előbb volt evangélikus és csak később lett magyar, épp fordítva történt ez a Barcaságban, mely előbb volt magyar és csak később lett evangélikus. A 17. század elejéig ugyanis semmi problémát nem jelentett az erdélyi szászok számára, hogy magyar jobbágyfalvaik, mint a barcasági tíz falu, rendre református prédikátorokat hozattak, ezeket többnyire az enyedi vagy a pataki kollégiumból hívták meg. Ekkoriban még maguk a szászok sem voltak olyan vonalas Luther-követők, mint később. Arról, amit ekkori egyházi rendtartásaik a harang, az orgona, a képek, a kovászos és kovásztalan kenyér használatáról, a gyóntatásról, a liturgiáról, az éneklésről mondanak, leginkább a „kriptokálvinista” jelző juthat az eszünkbe. Ebből csak akkor támadt bonyodalom, amikor Bethlen Gábortól kezdve református fejedelmek ültek Erdély trónján, akik missziós lelkülettel avatkoztak volna bele a Királyföld vallási viszonyaiba. Erre válaszul a szászok is megpróbáltak igazodni a németországi központok teológiai irányelveihez, melyeket ekkor már egyöntetűen a *Konkordia könyv* határozott meg. A konfesszionalizáció trendje pedig azt követelte

³⁴ A murányi cikkek mindkét változata következetesen „szlovákról” beszél (*Slavonica lingua; slavice*), amikor népnyelvi istentiszteletről, éneklésről vagy katekézisiről van szó: MPEA 2: 16–18, 59.

³⁵ Az első ismert magyar lelkész, a fent már említett Kothay Jakab 1618-tól lesz Széchy György gömöri főispán udvari prédikátora (FABÓ 1869, 105), később ugyanő szerepel alsóbalogi evangélikus esperesként (MIKULIK 53, 61–62). A Széchy-család környezetében 1621-től találkozunk murányi magyar várkaplánokkal. Rozsnyón tartottak ezidőtű magyar nyelvű prédikációt is, amit a mindenkori, magyarul is beszélő kaplán látott el, de e kaplánok között nem akadnak magyar nevűek (MPEA 2: 117).

³⁶ MIKULIK 1917, 74–76.

meg, hogy például Brassó város territóriumra vallásilag lehetőleg homogén legyen. Saját szász papjaik viszont nyelvi nehézségek miatt nem boldogultak a barcasági csángókkal. Első próbálkozásként a 17. század elejétől kezdve Brassó város és a barcasági falvak magyar prédikátorait feleskették az Ágostai hitvallásra, illetve a szász szuperintendens alá rendelték.³⁷ Ez azonban a tanítás tartalmát tartósan nem befolyásolta, sőt a fejedelmi hatalom által felbátorított református lelkészjelöltek később egyre gyakrabban tagadták meg az eskütételt. A fennmaradt névsorok alapján³⁸ ítélve a 17. század közepéig az itteni papok még túlnyomórészt erdélyi magyarok. A Barcaságból tanulmányútra induló diákok (köztük a leghíresebb: Apácai Csere János) pedig kivétel nélkül református intézményeket céloztak meg, azaz ebből következtethetően a gyülekezetek is reformátusok.³⁹ Szász földesuraik ezért a Felföldről származó, megbízható lutheránus iskolamestereket és prédikátorokat alkalmaztak itt, Privigyei Lukácsot,⁴⁰ Szeli Györgyöt, Matthaeides Mihályt. Néhány nemzedék alatt sikerült is békés eszközökkel az evangélikus egyházba téríteniük a barcasági magyarságot. Az anyanyelv meghatározó, orientáló szempontja helyére fokozatosan a felekezeti hovatartozás vezérlő elve lépett.⁴¹ Ahogy ezt fent a gömöri barkókkal kapcsolatban is láttuk, a barcasági csángók sem „tösgyökeres” magyar lutheránusok, hiszen 1600 táján még törölmetszett reformátusok.

Szlovák reformátusok? A zempléni és ungi protestáns unió

Miskolci Csulyak István esperesnek köszönhetően igen jól dokumentált a zempléni egyházmegye 1600 körüli története. Ehhez a szervezethez mintegy hat évtizeden keresztül együtt tartoztak magyar reformátusok és szlovák evangélikusok. Az egyháztörténészek szeretik korai protestáns unióként aposztrofálni ezt a közös egyházmegyét,⁴² bár a források alapján nehezen választható ki a megfelelő besorolás: önkéntes vagy kényszerű együttélésről van-e szó, csupán az egyházigazgatásra terjedt-e ki az együttműködés vagy az egyházközségek belső életét is érintette.

Az 1611-es református vizitációs jegyzőkönyvben az tűnik szembe, hogy egyes (Varannó környéki, az egyházmegye északi részén fekvő) gyülekezetek adatait latinul, míg a többiekét magyarul rögzítették. E megfigyelésből az a következtetés adódhat, hogy e mintegy húsz anya- és leányegyház nem magyar, hanem szlovák

³⁷ BINDER 1993, 15–16, 110–111.

³⁸ Uo. 112–140.

³⁹ Uo. 141; SZABÓ–TONK 1992, nr. 759, 1265, 1740, 2783 (Apáca: 1648; Krizba: 1647, 1698; Hosszúfalu: 1673).

⁴⁰ ELEM I/2: 354.

⁴¹ CSEPREGI 2011, 16–17.

⁴² ZOVÁNYI 1934; DIENES 2009; KÓNYA–KÓNYA 2013, 169–174.

nyelvű lehetett. Az 1629-es jegyzőkönyv itt egyházközségi tisztviselőket is megnevez, akiknek családneve kevés kivétellel szlovák eredetű.⁴³ Az 1660-as jegyzőkönyv pedig e gyülekezetek híveit és papjait egyértelműen „lutheránusnak” és „ágostai hitvallásúnak” nevezi⁴⁴ – ami mégsem akadályozza meg a református esperest az egyházlátogatás lefolytatásában. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint a lelkészek részint felvették az albát, részint nem. Ez alapján a zempléni református egyházmegye nem egyszerűen nyelvi (magyar–szlovák), hanem dogmatikai-liturgiai szempontból volt vegyes (helvét és ágostai hitvallású). Varannó mezővárosában két templom is volt, magyar és tót, s általában a magyar prédikátor volt az elsőpap, míg szlovák kollégája népesebb hallgatósággal, ám alacsonyabb fizetéssel⁴⁵ káplánként volt besorolva mellé.

Az állítólagos uniónak sem létrejött, sem megszűnése nincs pontosan dokumentálva, az egyházmegyei zsinati jegyzőkönyvek csak annyit árulnak el, hogy 1597-ben a varannói lelkész feladatává tették – önálló esperesi cím nélkül – a környékbeli szlovák gyülekezetek igazgatását.⁴⁶ Ennek a megoldásnak valószínűleg nyelvi okai lehettek, Varannó papjáról feltételezhetjük a többnyire délen élő magyar esperes, hogy szót ért szlovák szomszédjaival. A 17. század közepéről pedig már arról is van – egyetlen – adatunk, hogy a varannói alesperes joghatósága a szomszédos ungi református egyházmegye területén található néhány szlovák nyelvű evangélikus gyülekezetre is kiterjedt, mintha időközben ezek is tagjaivá váltak volna a zempléni uniónak.⁴⁷

Az egyesülés kezdeményezője talán a földesúr, ecsedi Báthory István lehetett, erőszak alkalmazásának azonban nincs nyoma.⁴⁸ Az „unio” megnevezést az 1662-es zsinaton használták először, bár ez a jegyzőkönyv már éppen a lutheránusok elszakadási szándékáról tudósít,⁴⁹ akik a következő évben valóban a sárosi evangélikus egyházmegyéhez csatlakoztak, létrehozva a sáros-zempléni esperességet.

⁴³ DIENES 2008, 7–65. Magáért beszél a parnói papnak a jegyzőkönyvben rögzített, megsemmisítő kritikája híveiről: *vocavit eos pogányszi*. DIENES 2008, 39. Miskolci Csulyak István leveleskönyve e lelkészeket és gyülekezeteket 1633–1635-ben már egyértelműen „szlováknak” (*Slavonici*) nevezi: MPEA 11: 186–187; 12: 215.

⁴⁴ DIENES 2008, 112–113, 274–275; DIENES 2009, 172.

⁴⁵ DIENES 2008, 112–113.

⁴⁶ ZOVÁNYI 1934, 226; DIENES 2009, 173. Ekkor történetesen a szlovák Mednensky András, Károlyi Gáspár veje, későbbi zempléni esperes volt a varannói pap (ELEM I/2: 54). Utódai idején alakult ki az a munkamegosztás, hogy Varannón a magyar lelkész volt a parókus, ám ennek szlovák káplánja állt alesperesként a környékbeli gyülekezetek élén, ami gyakorta függelmi vitákhoz és presztízharcokhoz vezetett. MPEA 13: 139.

⁴⁷ DIENES 2001, 254; DIENES 2009, 175; KÓNYA–KÓNYA 2013, 173–174.

⁴⁸ DIENES 2009, 173–174; KÓNYA–KÓNYA 2013, 170.

⁴⁹ DIENES 2009, 174.

Nyelvtudás és nyelvtanulás

Tavalyi tanulmányomban gyűjtöttem össze néhány adatot arról, hogy a diákok szülei „a nyelv kedvéért” küldték hol ide, hol oda, és hogy megfogalmazódott az az igény a polgárság körében, hogy illik ismerni „az ország nyelveit” (lehetőleg többet).⁵⁰ A magyarországi lelkészjelöltek nyelvtudásával kapcsolatban akkor mondottakat szeretném itt további információkkal kiegészíteni.

Ennek a törekvésnek a legkorábbi hazai adatai között először a besztercebányai Jacobus Stenczll önéletrajza tűnik szembe, aki 1579-ben arról ír, hogy a magyar nyelvet Rozsnyón a török veszéllyel dacolva sajátította el.⁵¹ A török fenyegető közelségét később azok a diákok is hangsúlyozzák, akik a magyar tanulmányok kedvéért a még magyar kézen lévő Egert keresték fel. Mondataik azt sugallják, hogy a tudás érdekében még komoly áldozattól és kockázatvállalástól sem riadtak vissza. Ezt a szempontot viszont, hogy „a nyelv kedvéért”, leírva először 1588-ban, a privigyei Michael Kawicky önéletrajzában láttam, aki szülei ösztönzésére és rábeszélésére a németprónai iskolát választotta a német nyelv megtanulása kedvéért.⁵² Az utána jövő lelkészjelöltek már egymás fordulatait ismételve variálták ezt a témát.

A magyar nyelvtanulás legnépszerűbb helyszínei: Eger (4 említés), Sárospatak (3), Szenc (2), Gönc (2), Nagybánya (2), Beregszász (1), Debrecen (1), Eperjes (1) és Rozsnyó (1) voltak. A német nyelv kedvéért választották szlovák diákok Németpróna és Selmezbánya iskoláját, míg a német Stephanus Xylander eperjesi magyar nyelvleckéi mellett egyedülálló módon nem csehül akart tanulni, hanem szlovákul (!) Németlipcsén és lengyelül a sziléziai Krapitzban.⁵³

Hogy a másik népnyelv elsajátítása elsősorban nem iskolás módszerekkel, hanem a gyakorlatban, anyanyelvi környezetben történt, ezt a fenti példák meggyőzően mutatják be. A nyelvi alapú iskolaválogatás és „diákcsera” mégis napvilágra hozott egy komoly elvi problémát, hiszen a felsorolt középiskolák mind „latin iskolák” voltak, melyek programjában a bibliai és klasszikus nyelvek művelése állt első helyen, nem pedig a népnyelvi kompetenciák fejlesztése. A tarcali iskola 1600 tájáról való törvényeiben maradt fenn ez a szabályozás: „Akit rajtakapnak, hogy anyanyelvén beszél, botlásáért alkalmanként egy pénzt fizessen, ha pedig a rektor kapja ezen, akkor büntetése 2–10 pénz legyen, és kívülről tanulja meg valamely érdemes szerző versét. Mindazonáltal egy cserediákkal a nyelvtanulás kedvéért bárkinek joga van

⁵⁰ CSEPREGI 2015, 65, 68–69.

⁵¹ WO JGPÖ nr. 133; MEEE 55.

⁵² WO JGPÖ nr. 329; MEEE 92: *discendae Germanicae linguae gratia*.

⁵³ WO JGPÖ nr. 580; MEEE 120: *ad linguas Slavonicam, Hungaricam et Polonicam addiscere*.

saját anyanyelvén beszélni, másként azonban tilos.”⁵⁴ A tarcali szabályzat valószínűleg nem volt egyedülálló, a kor többi iskolájában is bizonyára hasonlóan jártak el. De milyen idegen ajkú cserediákok fordultak meg a nyelv kedvéért Tarcalon? Aligha reformátusok és még kevésbé törökök! Az a tény, hogy a fenti mondatokat éppen egy kis hegyaljai magyar református iskola törvényeiből idézhettem, arra hívja fel a figyelmet, hogy ezek az iskolák igen vonzóak lehettek a Felföld nyelvtanulásra vágó német és szlovák evangélikusai szemében is.

Rövidítések

- AAV 2 = *Album Academiae Vitebergensis*. 2: 1560–1602. Niemeyer, Halle, 1894.
 ELEM = CSEPREGI Zoltán: *Evangélikus lelkészek Magyarországon*. I: *A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610)*. I/1–2: A–R. MEDiT, Budapest, 2014–2015.
 MEEE = PRÓNAY Dezső – STROMP László (szerk.): *Magyar Evangélikus Egyháztörténeti Emlékek*. I. Hornyánszky, Budapest, 1905.
 MPEA = *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. 1–15. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest, 1902–1934.
 RMNy = BORSA Gedeon et al. (szerk.): *Régi magyarországi nyomtatványok*. 1–4: 1473–1670. Akadémiai, Budapest, 1971–2012.
 RMSz = WIX Györgyné – P. VÁSÁRHELYI Judit (szerk.): *Régi magyarországi szerzők: RMSz*. I: *A kezdetektől 1700-ig*. OSzK, Budapest, 2008.
 WO 1–2 = BUCHWALD, Georg: *Wittenberger Ordiniertenbuch*. 1–2: 1537–1572. Wigand, Leipzig, 1894–1895.
 WO JGPÖ = BUCHWALD, Georg: *Beiträge zur Kenntnis der Evangelischen Geistlichen und Lehrer Österreichs aus den Wittenberger Ordiniertenbücher seit dem Jahre 1573*. *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 16 (1895) 29–34, 176–202; 17 (1896) 25–63, 157–186; 18 (1897) 56–72, 239–258; 19 (1898) 111–126; 21 (1900) 113–128; 23 (1902) 183–203; 24 (1903) 78–96, 236–263.

Szakirodalom

- BAK, János M.: *Linguistic Pluralism in Medieval Hungary*. In: Marc Anthony Meyer (szerk.): *The Culture of Christendom. Essays in Medieval History in Commemoration of Denis L.T. Bethell*. Hambledon Press, London, 1993. 269–279.
 BARISKA István: *Kísérlet egy menekülő népcsoport reformációjára*. In: Jože Vugrinec

⁵⁴ MPEA 11: 167: *Qui nativo sermone licenter loqui ab aliquo deprehensus fuerit, pro singulis erratum numum, si a Rectore, duos, aut decem pendito, versus probati autoris expedite recitato; cum peregrino interea linguae discendae gratia unicuique potestas nativo sermone loquendi conceditur, secus non.*

- (szerk.): *Protestantizem – zatočišče izgnanih na Petanjcih (Nádasdyjev dvorec)*. SAZU, Murska Sobota, 2000. 193–204.
- BENCZIK Gyula et al. (szerk.): *Források a Muravidék történetéhez = Viri za zgodovino Prekmurja. Szöveggyűjtemény = Zbirka dokumentov*. 1. Vas Megyei Levéltár – Zala Megyei Levéltár, Szombathely–Zalaegerszeg, 2008.
- BINDER Pál: *Az erdélyi magyar evangélikus egyházközségek és iskolák története és névtára, 1542–1860*. [Brassói Magyar Evangélikus Egyházmegye], Brassó, 1993.
- BREZNYIK János: *A selmebányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*. 1–2. Joerges Ágost özv., Selmebánya, 1883.
- CSEPREGI Zoltán: Négy nyelvű reformáció a Kárpát-medencében. *Keresztyén Igazság*, új folyam 92 (2011/4) 9–19.
- CSEPREGI Zoltán: Reformáció a Muravidéken. *Dunántúli Harangszó*, 2014. tél. 5.
- CSEPREGI Zoltán: A magyarországi iskolázás a reformáció századában (1540–1610). A wittenbergi ordinációs anyakönyvek tanúsága alapján. In: Szabó Lajos (szerk.): *Teológia és oktatás. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Luther Kiadó, Budapest, 2015. 53–70.
- CSEPREGI Zoltán: Négy hagyomány – négy ajándék (magyar, német, szlovák és vend evangélikus kegyesség kölcsönössége). *Evangélikus Naptár 2016*. Luther Kiadó, Budapest, 2015. 68–70.
- DIENES Dénes (szerk.): *Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek. 16–17. század*. Osiris, Budapest, 2001. (Millenniumi magyar történelem. Források.)
- DIENES Dénes (szerk.): *Zempléni vizitációk 1629–1671. Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2008. (Acta Patakina 21.)
- DIENES Dénes: Református–evangélikus unió Zemplén vármegyében a 16–17. században. In: Peter Kónya (szerk.): *„Nezamenitelné je dedičstvo otcov...” Štúdie k dejinám a súčasnosti protestantizmu v strednej Európe k osemdesiatym narodeninám biskupa Jána Midriaka*. Prešovská univerzita, Prešov, 2009. 171–177. (Acta Collegii Evangelici Prešovensis 10.)
- FABÓ András (szerk.): *Codex evangelicorum utriusque confessionis in Hungaria et Transsylvania diplomaticus = A Magyar- és Erdélyországi mind a két vallású evangélikusok okmánytára*. I. Osterlamm Károly, Pest, 1869.
- HAIN, Caspar: *Zipserische oder Leütschaverische Chronica vndt Zeit-beschreibung = Hain Gáspár Lőcsei krónikája*. 1–3. Szepesmegyei Történelmi Társulat, Lőcse, 1910–1913.
- HELTAI János: *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában, 1601–1655*. Universitas – OSZK, Budapest, 2008. (Res libraria 2.)
- H. HUBERT Gabriella: A Martijanska pesmarica (Martyánci énekeskönyv) és a 16–17. századi magyar gyülekezeti énekek. In: Gáborjáni Szabó Botond – Oláh Róbert (szerk.): *„Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”. Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosa működésének 50. évfordulójára*. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen, 2015. 368–384. (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai)

- IVÁNYI Béla: *A körmendi Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei. I: 1527–1625.* JATE, Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 29/1.)
- KATONA, Tünde: *Caritas und Memoria. Eine Leutschauer Stiftung im Dienste der Bildungsförderung in der Zips des 16. Jahrhunderts.* Oldenbourg, München, 2011. (Buchreihe der Kommission für Geschichte und Kultur der Deutschen in Südosteuropa 41.)
- KÓNYA Annamária – KÓNYA Péter: *Szlovák reformátusok a XVI–XVIII. században.* Hernád, Sárospatak, 2013.
- KÖBLÖS József – KRÁNITZ Zsolt: *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai. 1: 1526 – 1760.* Pápai Református Gyűjtemények, Pápa, 2009. (A pápai református gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 10.)
- KUBINYI, András: *Ethnische Minderheiten in den ungarischen Städten des Mittelalters.* In: Bernhard Kirchgässner – Fritz Reuter (szerk.): *Städtische Randgruppen und Minderheiten.* Thorbecke, Sigmaringen, 1986. 183–199. (Stadt in der Geschichte 13.)
- KUZMA Dóra: *Adalékok Besztercebánya 16. századi egyháztörténetéhez.* In: Érfalvy Livia (szerk.): *A tudomány vonzásában. Evangélikus iskolák kutató tanárainak I. konferenciája.* Luther Kiadó, Budapest, 2014. 93–98. (Opera scholarum 1.)
- MIKULIK József: *A Gömöri Ág. Hitv. Evang. Esperesség története, 1520–1740.* Wigand, Pozsony, 1917. (Magyar protestáns történelmi emlékek 2.)
- PAYR Sándor: *Egyháztörténeti emlékek. Forrásgyűjtemény a Dunántúli Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület történetéhez. I. Dunántúli Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházkerület, Sopron, 1910.*
- PAYR Sándor: *A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. Székely és Társa, Sopron, 1924.*
- ŠEBJANIČ, Franc: *Protestantsko gibanje panonskih Slovencev (Od začetkov reformacije do obdobja dualistične ureditve Avstro-Ogrske).* Pomurska založba, Murska Sobota, 1977.
- ŠEBJANIČ, Franc: *A pannoniai szlovének protestáns mozgalma.* Pomurska založba, Murska Sobota, 1979.
- SZABÓ Előd: *A „lutheránus” és a „kálvinista” egyház viszonya a XVII. században Dunántúlon.* In: Horváth Erzsébet – Literáty Zoltán (szerk.): *Történelmet írunk. Tisztelgő kötet Ladányi Sándor 75. születésnapja alkalmából.* Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest, 2012. 69–92. (Károli Könyvek. Tanulmánykötet.)
- SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700.* JATE, Szeged, 1992. (Fontes rerum scholasticarum 4.)
- SZENDE Katalin: *Nyelvében él a polgár? Többnyelvűség a késő-középkori Magyarország városaiban.* *Aetas* 26 (2011/3) 5–26.
- THURY Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története* [1908]. I–II. 2. kiad. Kalligram, Pozsony, 1998. (Csallóközi Kiskönyvtár.)
- ZOVÁNYI Jenő: *Protestánsok állítólagos uniója Zemplénben 1597-ben. Protestáns Szemle, 43 (1934) 226–228.*